

Kur'an'da Adalet Kavramı ve İslam Muhakeme Hukukuna Göre Adil Yargılama

Hüseyin Karayaka

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı,
Tokat, Türkiye

<http://orcid.org/0000-0002-9687-4751> | huseyin.karayaka@gop.edu.tr

Öz

Tarihin bütün dönemlerinde ve bütün medeniyetlerde insanlar, daha güvenli ve huzurlu olacağı ideal bir yaşam biçimini arzulamış ve bunun ancak adil bir yönetimle mümkün olacağını düşünmüştür. Fakat bu adil yönetim şeklinin ne olduğu ve nasıl uygulanacağı hususunda bir ittifak sağlanamamış, herkes kendi inanç, mizaç ve kültürünün etkisi ile çeşitli yöntemler önermişlerdir. Arzu edilen bu ideal yaşam biçimini gerçekleştirmek ve adil bir düzeni sağlamak üzere dinler ve hukuk sistemleri belli düzenlemeler getirmişlerdir. Getirilen bu düzenlemeler, insanların haklarını koruduğu ve onlardan zararı giderdiği oranda adil kabul edilmiş ve toplum tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Adalet konusu tarih boyunca hukuk felsefesi alanında daima canlılığını korumuş ve adeta insanlara yol gösteren bir kutup yıldızı olmuştur. Biz de bu çalışmamızda bir makalede ele alınacak boyutta Kur'an'da adalet mefhumunun ne olduğunu ve adaletin en somut uygulama sahası olan İslam muhakeme hukukunda adil yargılama usulünün nasıl işlediğini göstermeyi amaçlamaktayız. Böylece İslam hukukunun ilk kaynağı olan Kur'an'ın, adaletin tesisine yönelik prensiplerinin ve adil yargılama bağlamında İslam muhakeme usulünde adaleti temine yönelik ilkelerin neler olduğunu ifade etmiş olacağız.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Kur'an, Adalet, Adil Düzen, Adil Yargılama, İslam Muhakeme Hukuku.

Atıf Bilgisi

Karayaka, Hüseyin. "Kur'an'da Adalet Kavramı ve İslam Muhakeme Hukukuna Göre Adil Yargılama". *Uludağ İlahiyat Dergisi* 32/1 (Haziran 2023), 175-204. <https://doi.org/10.51447/uluifd.1166365>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date of Submission	24 Ağustos 2022 24 August 2022
Kabul Tarihi Date of Acceptance	15 Mayıs 2023 15 May 2023
Yayın Tarihi Date of Publication	15 Haziran 2023 15 June 2023
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
DOI	https://doi.org/10.51447/uluifd.1166365
Değerlendirme Peer-Review	Ön inceleme: Bir iç Hakem (Editörler Kurulu Üyesi - Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme Single anonymized AInternal (Editor board member) Double anonymized - Three External
Etik Beyan Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited
Benzerlik Taraması Plagiarism Checks	Yapıldı - iThenticate Yes - iThenticate
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0
Etik Bildirim Complaints	ilahiyatdersisi@uludag.edu.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd

The Concept of Justice in the Qur'an and Fair Trial According to Islamic Procedural Law

Hüseyin Karayaka

Assist. Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law,
Tokat, Türkiye

<http://orcid.org/0000-0002-9687-4751> | huseyin.karayaka@gop.edu.tr

Abstract [You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

In all periods of history and in all civilizations, people wanted an ideal life style that would be more secure and peaceful and thought that this would only be possible with a fair administration. However, an alliance could not be reached on what this fair management method is and how it should be applied, and everyone suggested various methods with the influence of their own belief, temperament and culture. Religions and legal systems have brought certain regulations in order to realize this desired ideal life style and to ensure a fair order. These regulations were accepted as fair to the extent that they protected the rights of the people and removed the harm from them and were welcomed by the society. In this study, we aim to show what the concept of justice is in the Qur'an and how the fair trial procedure works in Islamic law of procedure, which is the most concrete application area of justice. Thus, we will have expressed what are the principles of the Qur'an, the first source of Islamic law, which establish justice, and ensure justice in the Islamic procedure.

Keywords

Islamic Law, The Qur'an, Justice, Fair Order, Fair Trial, Islamic Procedural Law.

Citation

Karayaka, Hüseyin. "Kur'an'da Adalet Kavramı ve İslam Muhakeme Hukukuna Göre Adil Yargılama". *Uludağ İlahiyat Dergisi* 32/1 (Haziran 2023), 175-204. <https://doi.org/10.51447/uluifd.1166365>

Giriş

İnsan var oluşundan bu yana ideal yaşam şeklini aramış, var olanla yetinmemiş, olması gerekenin ne olduğu hususunu daima sorgulamıştır. Arzu edilen bu yaşamın ancak “toplumsal ilişkileri düzenleyecek en iyi kuralların bulunması ve uygulanması” ile mümkün olacağı kabul edilmektedir. Fakat ulaşılmak istenen o “en iyi kulların” ne olduğu hususunda bir ittifakın olmadığı da bir gerçektir. Hukukun amacı olarak da nitelenen o “ideal sistemin”, “adalet” olduğunu söyleyenler olduğu gibi bunun, “güvenliğin sağlanması”, “toplumun mutluluğu”, “hürriyet”, “eşitlik” gibi benzer kavramlar olduğunu savunanlar da olmuştur. Hukuk tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda değişik hukuk sistemlerinde birbirinden farklı hatta birbiriyle çatışan ideallerin var olduğu görülmektedir. Günümüzde de hangi hukuk sisteminin “adalet” daha uygun olduğu hususunda görüş ayrılıkları devam etmektedir.¹

Bu farklılığın sebebi bir taraftan insanların mizaç ve eğilimlerinin farklılığı ile sosyal gruplar arasındaki menfaat ve inanç farklılıkları iken diğer taraftan da hukukun yöneldiği ve kapsadığı amaçların ölçülemeyecek derecede farklı ve çok olmasıdır. Bu amaçların çokluğu, nitelik ve nicelik yönünden farklılığı adalet konusundaki fikirlerin de farklı olması sonucunu doğurmaktadır. Çünkü adalet idesinin kapsamını hukukun amaçları belirlemektedir.

Adalet konusu ile ilgili değerlendirmelerin rasyonel ve objektif bir temele dayanıp dayanmadığı tartışmalı olmakla birlikte bu konu hukuk felsefesi alanında daima canlılığını korumuş ve tarih boyunca insanlara yol gösteren bir kutup yıldızı olmuştur.² Ayrıca idealize edilmiş bir adalet mefhumu doğal olarak daha fazla tartışmayı beraberinde getirmektedir. Zira ideal değerler, elde edilmesi gereken hedefler olarak siyaset ve hukuk felsefesinin en önemli tartışma konularından biri olmaya devam etmektedir. Adalet kavramına ilişkin tartışmaların devam etmesi, adalet kavramının giderek daha da zengin bir hal almasını sağlamaktadır.³

Tarih boyunca ideal toplumun ancak adil bir düzenle kurulabileceğine inanan her kültürden insan, daima adalet idesini gerçekleştirebileceği bir hukuk düzeni aramıştır. Çünkü adalet, bütün insanlar için ulaşılmaması gereken hukukun nihaî amacı ve idesi olarak görülmüştür. Bu hüküm, “hukukun işlevi, hukukun en yüksek ideali olan adaleti sağlamaktır.” şeklinde ifade edilmiştir. Adalet, insan tabiatına özgü, haklı ve haksız birbirinden ayıran bir duygudur ki bu, akılla değil kalp ve vicdan ile hissedilir.⁴

Mülkün temeli olarak addedilen adalet, devletlerin ve milletlerin medeniyet seviyelerinin göstergesidir. Adalet her alanda riayet eden devletler ve milletler medeniyet sahasında ilerlemişler, adaletten uzaklaştıkları oranda da gerilemişlerdir.

¹ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2009), 57,64.

² Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 65-66.

³ Sururi Aktaş, “Asgari Adalet Kavramlaştırması Üzerine: Adaletin Asgari İlkeleri”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/1 (2021), 209-210.

⁴ Özlem Söğütü, *Roma Özel Hukuku* (Ankara: Seçkin, 2021), 154.

Bu kadar kapsamlı, önemli ve ideal olan bir mefhumun kavramlaştırılması ve tanımlanması bir hayli güç ve çeşitli olduğu gibi tatbikinin nasıl olması gerektiği de bir o kadar tartışmalıdır. Bu girişten sonra adalet kavramının tanımlarını, Kur'an'ın adalet anlayışını ve onun en bariz somut uygulanma alanı olan muhakeme anındaki adil yargılama durumunu incelemeye geçebiliriz.

1. Kavramsal Tahlil

“Adl” ve “Adalet”, sözlükte; “doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, her şeye layık olduğu değeri vermek, zulüm ve haksızlıktan uzak olmak, eşit/denk olmak, ifrat ve tefritin ortasında dengede olmak”⁵ gibi birbirine yakın birçok manaya gelir.

Hukuki, içtimai, iktisadi ve ahlaki bir mefhum olan adalet, sözlük anlamlarını da kapsayacak şekilde İslami ilimlerin değişik dallarında birbirine yakın anlamlarda kullanılmıştır. Adaleti, hukuki bir terim olarak Cürcânî, “Adalet, hukukun yasakladığı şeylerden kaçınarak hak yol üzerinde istikamet üzere olmaktır.” şeklinde tanımlamıştır.⁶ Tehânevî de “Hukukçulara göre adalet, dinin yasaklarından uzak durmaktır.” dedikten sonra bunun değişik derecelerinin olduğunu ve en üst derecesinin emredildiği gibi “istikamet üzere dosdoğru olmak” olduğunu ve bu seviyenin ancak peygamberde bulunabileceğini ifade eder.⁷ İsfahânî ise adaletin eşitlik ve denge unsuruna vurgu yaparak “Adalet, bir davranışa karşı denk mukabelede bulunmaktır. İyiliğe, denk bir iyilikle, kötülüğe de denk bir ceza ile karşılık vermektir.” demektedir.⁸ Benzer bir diğer tanım da şöyledir; “Hukuki açıdan adalet, toplum içinde yaşayan insanın, insan haklarına saygı göstererek, hakkı hak sahibine vermesidir.”⁹

Bir diğer tanım da ise ahlaki ve içtimai boyutlarına vurgu yapılarak şöyle denmiştir; “Ferdî ve içtimai yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlaki erdemdir.”¹⁰ Buna göre adalet, toplum içinde barış, huzur ve hakkaniyeti gerçekleştirme görevleriyle hukukun katılığını yumuşatan öz ve amaçtır. Bu, onu mahkemede uygulayacak olan hâkim için en ideal yüce bir erdemdir. Toplumsal hayatta da her

⁵ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Ķur'ân*, thk. Safvan Adnan Davudi (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1412), “adl”, 551-553; Ebü'l-Hasen Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1983), “adl”, 147; Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-ĶArab* (Beirut: Dâru Sadır, 1414), “adl”, 11/430; Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Ħudûdü'l-enika ve't-ta'rifâtü'd-dakika*, thk. Mazin Mübarek (Beirut: Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1411), 73; Ebü'l-Feth Burhaneddin Nasır b. Abdüsseyyid b. Ali Mutarrizi, *el-Muğrib fi tertibi'l-mu'rib* (Dâru'l-Kitâbi'l Arabiyye, ts.), 306; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), “adalet”, 11, “adl”, 13.

⁶ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, “adl”, 147. العدالة: وفي الشريعة: عبارة عن الاستقامة على طريق الحق بالاجتناب عما هو محظور ديناً.

⁷ Muhammed A'lâ b. Alî et-Tehânevî, *Keşşâfû işlâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*, nşr. Ali Dahrûc - Abdullah Hâlidî (Beirut: Mektebetü'l-Lübnan, 1996), “adalet”, 2/1166. كما أمر وعند أهل الشرع هي الانجرار عن محظورات دينية وهي متفاوتة وأقصاها أن يستقيم

⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “adl”, 552. فَإِنَّ الْعَدْلَ هُوَ الْمَسَاوَاةُ فِي الْمَكَافَاةِ إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ، وَإِنْ شَرًّا فَشَرٌّ.

⁹ İsmet Kayaoğlu, “İslamda Adalet Mefhumi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (1986), 201.

¹⁰ Erdoğan, “adalet”, 11; Mustafa Çağrırcı, “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/341.

bir ferdin bu ilkeleri özümseyerek bir diğerinin haklarına riayet etmesini sağlayan ahlaki bir erdemdir. İslami kültürde adalet ve ahlak o kadar iç içedir ki diğer insanların haklarına riayet etmeyen kişi adil olmadığı gibi ahlaklı da değildir.

Zulmün karşıtı olarak yaratılış gayesine uygun davranmayı ifade eden adalet,¹¹ ilahi bilginin/vahyin özü, değişmez ilahi kanunların en başta gelen esaslarından biridir.¹² Adalet, davranışlara ilişkin ahlaki bir prensip olup, toplumsal hayatla ilgili hükümlere dinamizm veren en yüce gayedir.

Mülkün temeli ve İslam medeniyetinin temel taşı mesabesinde olan adalet, öteden beri felsefenin de önemli konularından biri olarak ilk çağda Platon, Aristo ve Stoa felsefecilerince incelenmiştir. Adaleti kavramlaştıran ilk filozof Aristo'ya göre geniş anlamda adalet, "bütün erdemleri kendisinde toplayan, hepsini kucaklayan ve bütün yaşama egemen olması gereken bir erdemdir. Bu erdem, hakka yönelmek, hakkı yerine getirme düşüncesine sahip olmak, eşitlemek ve dengelemektir."¹³ Daha sonra İslam filozofları da adalet kavramını Kur'an ve Sünnet perspektifinden ele alıp geliştirmişler ve önemli katkılar sağlamışlardır.¹⁴

2. Kur'an'da Adalet

İslam hukukunun en önemli unsuru olan adalet mefhumuna Kur'an'da işaret eden birçok tabir olmakla birlikte bu, daha çok; "adl", "kıst", "hakk" ve "mizan" kavramlarıyla ifade edilir. Her biri genellikle "düzen, denge, denklik, eşitlik, pay, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, hakikat, yapılması gereken ödev, uyulması gereken ölçü ve tarafsızlık" gibi sözlük anlamlarına yakın birçok manada kullanılmıştır.¹⁵ Yine bunların barındırdığı manaların zıddı diyebileceğimiz adaletsizliği, haddi aşmayı ve haksızlığı ifade eden; "zulüm, mu'tedî, müsrif, dalal" vs. gibi kelimelerle de aynı gayeye matuf birçok kullanım vardır.

Adalet mefhumunu ifade eden bu kavramların her biri adaletin değişik yönlerine vurgu yapmaktadır. Bunları belli başlıklar altında toplayıp açıklayacağız.

¹¹ Burada insanın "ahsen-i takvim" seviyesinde ve "halife" sorumluluğu ile yaratılışını göz önünde bulundurmak gerekir.

¹² el-En'âm 6/115.

¹³ Söğütli, *Roma Özel Hukuku*, 156-157; Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 160-162; Aristo'nun bu adalet anlayışını bazı değişikliklerle benimseyen İslam ahlakçılarına göre insan nefsinin; düşünme/bilgi gücünden hikmet, öfke gücünden şecaat ve şehvet gücünden ise iffet fazileti doğar. Adalet ise bu üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini içine alan dördüncü temel fazilettir. bk. Çağrı, "Adalet", 1/342.

¹⁴ İslam filozoflarının adaletle ilgili görüşleri için bk. Necip Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 187,256,288; Çağrı, "Adalet", 1/342.

¹⁵ Kur'an'da "adl" kavramı 25 ayette 28 defa, "kıst" kavramı 23 ayette 25 defa, "hakk" kavramı 232 ayette 244 defa, "mizan" kavramı ise türevleri ile birlikte 23 ayette 25 defa geçmektedir. bk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfhehres li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2001), "adl", 550-551, "ksd", 653-654, "hakk", 255-260, "mizan", 840-841.

2.1. Eşitlik Adaleti ve Oran Adaleti

"Adl" terimi ile "eşitlik adaleti", "kıst" terimi ile ise istihkak, liyakat ve oran adaleti kastedilir. Daha çok muhakeme hukukunu ilgilendiren insan hakları alanı, eşitlik adaleti alanıdır. Bu adalet anlayışı gereği dil, din, cins, ırk ayırımı yapılmaksızın bütün insanlar arasında, insan hakları açısından, tam bir eşitlik sağlanmalıdır.¹⁶ Buna göre "adl/adalet" kavramı ile ifade edilen şey; "hukuk önünde herkesin eşit/denk olması demektir." Bunda bireylerin kişisel ve subjektif durumları dikkate alınmaz.¹⁷

Denklik düşüncesi, Kur'an'da "Alırken fazla fazla, verirken eksik ölçenlerin vay haline!"¹⁸ tehdidi ile bir adalet ilkesi olarak ortaya konulur. Bu ilke, hukuki işlemlerdeki karşılıklı sorumluluk dengesini bozacak her türlü müdahaleyi yasaklayarak eşitliğe dayalı bir muameleyi emretmektedir. Burada alışverişteki somut ölçü ve tartıdaki denklik örnek bir işlemdir. Aslında daha genel olarak insanların, kendi haklarını gözettikleri kadar karşısındakinin haklarını da gözetmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Böylece hakka konu olan her türlü muamelede adalete titizlikle riayet etmeleri istenmektedir.¹⁹

"Oran adaleti" "kıst"ın uygulama alanı, kamu hukukuna ilişkin olup kamu görevlerinin dağıtımında söz konusudur ki eşitlik ilkesini değil liyakat ve ehliyet ilkesini ilgilendirir. Burada amaç kişi ile toplum ve devlet arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Bu adalet anlayışında kişinin sadece hakları değil vazifeleri de yeteneklerine ve toplumdaki durumuna göre farklı olacağı için sadece nimetin dağıtılması değil külfetin paylaşılması da buna göre olacaktır. "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adalette hükmetmenizi emreder..."²⁰ ayetinde kastedilen eşitlik adaleti değil liyakat ve ehliyet adaletidir.²¹

2.2. Allah'ın Filleri/Sıfatı Olarak Adalet

Kur'an'da Allah'ın fiillerinin vasfı, emri ve tavsiyesi olarak ortaya konan adalet anlayışı birçok alana yayılmıştır. Hem kâinatın ve insanın yaratılışındaki dengeyi kapsamakta hem de bireysel ve toplumsal hayatta dirlik ve düzenin sağlanmasını gerçekleştirecek ilkeleri kapsamaktadır.

Allah'ın "Esmâü'l-hüsna"ından biri olarak, sıfat olan "el-âdil" yerine isim olan "el-adl" kelimesinin kullanılması, İslami anlayışta adalete verilen önemi çok daha vurgulayıcı ola-

¹⁶ Hüseyin Hatemi, "İslam'da İnsan Hakkı ve Adalet Kavramları", *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 12.

¹⁷ Söğütlü, *Roma Özel Hukuku*, 157.

¹⁸ el-Mutaffifin 83/1-3. Ölçü ve tartıda adalet için bk. el-En'âm 6/152; el-İsrâ 17/35; er-Rahmân 55/7-9; el-Hadîd 57/25.

¹⁹ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebir)* (Beirut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabiyyi, 1420), 31/84.

²⁰ en-Nisâ 4/58.

²¹ Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 10/108-112.

arak ortaya koymaktadır. Çünkü bu tarz kullanımda isimlendirilen zatın bizzat kendisi adalet olarak nitelendirilmektedir.²²

Kur'an'da Allah'ın isim/sıfatları arasında “el-adl” tabiri ile yakından bağlantılı hatta bazı durumlarda eş anlamlı olarak kabul edilen “el-hakk” kelimesi çokça zikredilmiş ve Allah'ın zulmün her türlüşünden uzak olduğu kesin olarak beyan edilmiştir.²³ Allah; kendini, melekleri ve ilim sahiplerini şahit tutarak dinin iki temel unsuru olan “bir oluşunu” ve “adaleti” kaim kıldığını kesin biçimde beyan eder.²⁴ Allah'ın, kulları için din olarak beğenip razı olduğu İslam,²⁵ “Hak dindir.”²⁶ Bu dini benimseme sorumluluğunu üstlenen insana Allah "hilafet" görevi vermiştir.²⁷ İnsanın bu görevi, O'nun iradesi doğrultusunda yeryüzünde adaleti kaim kılmaktır. Çünkü O'nun “el-hakk” sıfatını kuşanıp hakikate göre karar veren kimse, adil olan kimsedir.²⁸

Allah'ın filleri bağlamında Kur'an'ın ortaya koymuş olduğu hak ve adalet anlayışı öyle mutlak ve kesindir ki bütünüyle evrensel gerçekliği, varlıktaki maddi-manevi düzen ve dengeyi ifade etmektedir.²⁹ Allah'ın, insanlığın yaratılışından itibaren peygamberleri vasıtası ile ortaya koymuş olduğu sosyal ilişkiler bağlamında ilahi hukuka ait olan yasalar öylesine mutlaklardır ki insanların kişisel arzularına göre değişmez; en ufak bir sapma göstermeden ilâhî irade nasıl belirlediyse öylece işler; aksi halde göklerin, yerin ve canlı-cansız tüm varlıkların düzeni bozulur.³⁰ Burada “adalet mülkün temelidir” ilkesinin ifade etmiş olduğu hakikati net bir şekilde görmekteyiz.

2.3. İnsanın Yaratılışında Adalet

İnsan için üstün bir erdem olan adalet aynı zamanda o nispette ağır bir sorumluluktur. Fakat insan bu sorumluluğun üstesinden gelecek donanıma sahiptir. Çünkü her bir insanın yaratılış aşamasında cismani hamuru itidal ile yoğrulduğu gibi ruhi yapısına da ilahi nefha mayası katılmıştır. Yine o yaratılış aşamasında hakikati anlamasını sağlayacak göz, kulak ve kalp/akıl ile de donatılmıştır. Kur'an'da insanın yaratılış aşamaları tasvir edilirken “haleka, sevva ve adele” kavramları kullanılmaktadır ki hepsi de “itidal, uygunluk ve denge” gibi aynı temel manayı taşır.³¹ İlk iki kelime insanın cismani yapısına işaret ederken “adele”

²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, “adl”, 11/430.

²³ “el-hakk” kelimesi ve Allah'ın zulümden berî oluşunu ifade eden ayetler için bk. Abdülbâki, “hakk”, 255-260, “zlm”, 533-539.

²⁴ Âl-i İmrân 3/18.

²⁵ el-Mâide 5/3.

²⁶ et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saf 61/9.

²⁷ el-Ahzâb 33/72; el-Bakara 2/30; el-En'âm 6/165; el-Fâtır 35/39.

²⁸ el-A'râf 7/159, 181.

²⁹ er-Rahmân 55/7-9.

³⁰ el-En'âm 6/115.

³¹ Ebü'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki javâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-eķâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1407), 4/716.

kelimesi ise onun ruhi yapısına işaret etmektedir.³² Burada “sevva/tesviye/uyumlu bir görünüm” aşamasından sonra bir üst aşama olan “ahsen-i takvim” aşamasına yükseltilmiştir.³³ Bu önce ilahi nefha cevheri ile sonra da doğruya rehberlik etmek sureti ile oluşmuştur.³⁴ Böylece insan cismani ve ruhani yapısı ile adaleti kaim kılacak kıvama ermiştir.³⁵ İnsana yaratılış aşamasında bu olgunluk sağlanmakla birlikte –ki insanın kendisi de buna “elest bezminde” şahit kılınmıştır,³⁶ hayattaki varlık aşamasında da daima kendisine, adaletin en güzel temsilcileri olan peygamberler ile rehberlik edilmiştir.³⁷ Böylece insanın tâbi olacağı, adalete dayalı hukuk sistemi çift yönlü olarak tesis edilmiştir. Bütün bunlara rağmen insan, adaleti uygulamak yerine hiçbir sağlam bilgiye dayanmaksızın kişisel arzularına uyarak bu hukuktan sapma gösterince (zulme düşünce) kendisine tekrar tekrar o ilk hale/fitrata dönme çağrısı yapılmıştır.³⁸

Anlaşılan o ki bu üstün yetenek ve imkânlarla donatılan insana Kur'an'ın emrettiği adalet, hayatın tamamını kuşatan kamu ve özel hukuk alanını kapsayacak genişliktedir.³⁹ Çünkü adalet; özel ve resmi işlemlerde konuşma, yazma, yargılama, şahitlik, ölçme-tartma gibi şahıslar arası ilişkilerden, Müslümanların kendi içindeki meselelerden ve milletlerarası meselelere varıncaya kadar hayata dair her türlü alanda riayet edilmesi gereken temel bir ahlaki ve hukuki ilkedir.⁴⁰ Öyle ki bu adalet anlayışı, insanın erdeme dayalı “ahsen-i takvim/ üstün varlık” halini bozan, bu sebeple de yer yer zulüm kavramıyla nitelenen hukuka ve ahlaka aykırı her türlü davranışı dışlar.

Bu manada Kur'an'da, adaletin ahlaki bir erdem ve kemal sıfatı olduğuna işaret eden bir ayette; dilsiz, aciz, efendisine yük ve hiçbir işe yaramayan bir köle ile adaleti emreden ve

³² “haleka, sevva ve adele” kelimelerinin üçünün bir arada geçtiği ayet; el-İnfîtâr 82/7; “haleka ve sevva” kelimelerinin geçtiği ayetler; el-Kehf 18/37; el-Kıyâmet 75/38; el-A'âlâ 87/2; sadece “sevva” kelimesinin geçtiği ayetler; el-Hicr 15/29; es-Secde 32/9; es-Sâd 38/72; eş-Şems 91/7. Bu kelimelerin manalarının karşılaştırması için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 31/75-76.

³³ İnsanın cismani ve ruhani yaratılışının en güzel kıvamda oluşu için bk. et-Tîn 95/4; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 32/212.

³⁴ “sevva” kelimesinin tek olarak geçtiği ayetlerin ilk üçünde ilahi nefha üflendiği, sonuncusunda ise manevi kusurlar/fücur ile birlikte takva ilham edildiği beyan edilmektedir. Böylece insana, yüksek sorumluluk şuuru içerisinde fücura sapsayıp doğru olanı yapmaya rehberlik edilmiştir.

³⁵ Mohd Zaidi bin İsmail, “Adalet Ahlakı: Kur'an'ın Tasvirinden Gazali'nin Tefsirine”, çev. Işıl Erverdi, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 20 (2011), 121.

³⁶ el-A'râf 7/172.

³⁷ en-Nahl 16/36; el-Kasas 28/59; eş-Şûrâ 42/13; el-Ahzâb 33/21.

³⁸ er-Rûm 30/29-30. Bu ayette, adaletin zıddı olan zulümden vazgeçip kendisine dönülmesi istenen şey insanın fitrat/ilk yaratılış halidir. Sözlükte “ilk yaratılış hali, temiz ve asli tabiat” anlamına gelen fitrat, Kur'an'da ve hadislerde, insan kişiliğinin çevre etkilerinden bağımsız olarak var olan özünü ve bütün insanlar için ortak ve genel olan oluşum ve gelişim kapasitesini belirtmek üzere kullanıldığı görülür. bk. Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 4/312-315.

³⁹ İsmail, “Adalet Ahlakı: Kur'an'ın Tasvirinden Gazali'nin Tefsirine”, 120.

⁴⁰ Bu konularla ilgili ayetler sırası ile şunlardır; el-En'âm 6/152; el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/58, el-Mâide 5/95; en-Nisâ 4/135, el-Mâide 5/8, 106; el-En'âm 6/152; en-Nisâ 4/3, 127,129; el-Hucurât 49/9; eş-Şûrâ 42/15.

dolayısıyla doğru yolu bulmuş olan kişi karşılaştırılarak bunların bir tutulamayacağı bildirilmiştir.⁴¹ Burada adaletle emretme ve istikamet sahibi olma, dolaylı olarak da olsa Allah'ın insanlar için olumlu ve gerekli gördüğü vasıflardır ki doğruluk ve adalet aynı zamanda asla değişmeyecek olan ilahi kelamın/hukukun da birer sıfatıdır.⁴²

Tesis ettiği bu ilahi hukuk gereği kullarına asla zulmetmeyen ve daima adaletle hükmeden Allah (c.c),⁴³ başta peygamberler olmak üzere bütün müminlerden düşmanlarına karşı dahi her hâlükârda adil olmalarını istemektedir.⁴⁴

2.4. Peygamberlerden Beklenen Adalet

Devlet başkanı da olan Hz. Davud'un şahsında bütün devlet görevlilerinin hem yürütme hem de yargı görevini ifa ederken daima adil davranmaları gerektiğini aksi halde hukuktan sapmış olacakları gerçeğini Kur'an bize şöyle bildirmektedir; "Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır."⁴⁵ Burada halife/devlet başkanı yapıldığı hatırlatılarak Hz. Davud'un şahsında şu hususa dikkat çekilmektedir; herkese gerekli olmakla birlikte özellikle resmi görevi olanlar için daha da önemli bazı sorumluluklar vardır. Bunların başında gerek idari gerekse kazai işlerde olsun herkes hakkında her hâlükârda adaletle riayet etmek ve nefsanî arzulara uyup da halkın maslahatını göz ardı etmemek gelmektedir. Aksi halde toplumsal huzur bozulmuş olur ki bunun dünyadaki sonucu sosyal düzenin bozulup fitne çıkması, hatta devletin yok olması, ahiretteki sonucu ise şiddetli azaptır.⁴⁶ Burada "insanlar arasında adaletle hükmet" emri genel olduğu için bir kişi hakkında adil davranılması için farklılıkların olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olmaması gerekir. Diğer bir ifade ile farklılıklar adaleti zedeleyecek şekilde hukuki ayrımcılığa sebebiyet vermemelidir.

Hz. Davud gibi devlet başkanı da olan son peygamber Hz. Muhammed'e (sav) de aynı şekilde adil davranması emredilmektedir. Hatta kendisine kitap verilmesinin gayesinin de bu olduğu vurgusu ile "İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; hainlerden taraf olma!"⁴⁷ buyrulmaktadır. Burada İslam

⁴¹ en-Nahl 16/76.

⁴² el-En'âm 6/115. Allah'ın kelamı ya haber bildirir ya da emir ve nehiy ile yükümlülük getirir. Haber bildirenler, sıdk/doğruluk, hukuk alanına giren emir veya nehiy ile yükümlülük getirenler ise adalet yönünden tam ve mükemmeldir. Ayrıntılı bilgi için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 13/125.

⁴³ en-Nisâ 4/40; Yûnus 10/44; en-Nahl 16/90; el-Enbiyâ 21/47; Yâsîn 36/54.

⁴⁴ el-Bakara 2/190; el-Mâide 5/8.

⁴⁵ es-Sâd 38/26.

⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 26/386.

⁴⁷ en-Nisâ 4/105-112. Bu ayetlerin nüzul sebebi olarak rivayet edilen olay şu şekildedir. Görünüşte Müslüman olan Tu'me bin Übeyrik bir zırh çalıyor ve bu suçunu Yahudilerden birinin üzerine atıyor. Konu Hz. Peygambere intikal edince kendi kabilesi de buna yalancı şahitlik yapıyor. Hz. Peygamber henüz karar vermeden veya şahitlerin bu yöndeki şahitliklerine bakarak ve Tu'me'nin görünürde Müslüman olmasını da dikkate alarak onların iddiaları yönünde karar vermeye meyledince bu ayetler nazil oluyor. Hz. Peygamber henüz karar vermemişken ve görünüşe göre doğru olsa bile yanlış karar verme ihtimaline binaen Allah tarafından uyarılıyor.

hukukunun birinci kaynağı olan Kur'an'ın gönderilme gayesinin, adaleti sağlamak olduğunu net bir şekilde görmekteyiz⁴⁸ ve insanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklar karşısında Hz. Peygamber'in ve müminlerin uygulaması gereken muamele şekli açıklanmaktadır. Yine burada/kitapta hukukun yazılı kaynaklarında gösterilen usule uygun olarak hakkaniyetle hükmedilmesi, mahkemeye getirilen davalarda haksız olan tarafı tutmamak ve savunmamak gerektiği bildiriliyor. Böylece “Hainlere taraf olmak, onları savunmak” yasaklanırken, aynı surenin 109. ayetinde bu hüküm tekit edilmiştir. Bu hüküm ve uyarı herkes için olmakla birlikte özellikle adaleti tesis edecek olan idarecileri ve kazai sorumluluğu olan hâkim, savcı, avukat ve şahitleri muhatap alıyor. Zira bunların asıl vazifeleri hakkı hak sahibine vermek sureti ile adaleti sağlamaktır. Davacının ve davalının sosyal durumu ne olursa olsun bu görevliler haksız olanın tarafını asla tutmamalıdır.

Başka bir ayette ise Hz. Peygamber'e, insanlara adil davranması emredilerek⁴⁹ O'nun şahsında ve örnekliğinde herkes için adil olmanın özellikleri ifade edilmiş olmaktadır. Buna göre adalet, insanların gelişigüzel arzu ve isteklerine uymadan istikamet/itidal üzere olmak ve her hâlükârda Allah'ın daha önceki kitaplarda da bildirdiği ebedi gerçeklere uyarak ilahi tabii hukuku uygulamaktır.⁵⁰ Bu sorumluluk bilincini kuşanan kişide adalet, ruhi bir melekeye ve ahlaki bir erdeme dönüşür ki bu sayede kişi tüm davranışlarında aşırılıklardan uzak itidal üzere bir hayat yaşar. Zira o bilir ki adalet, Allah'ın yeryüzündeki terazisi, hak ölçüsüdür. Bununla zalimden mazlumun ve güçlüden zayıfın hakkını alır ve haddi aşana bununla haddini bildirir.⁵¹

Buna göre adalet, toplumun huzurunu temin edecek olan ve kamu gücünü kullanma yetkisi verilen bütün yöneticiler başta olmak üzere her bir ferdin riayet etmesi gereken hukuki ve ahlaki bir erdemdir. Böylece tüm insanların aynı toplumda güvene dayalı huzur ve barış ortamı içerisinde hayatlarını sürdürebilecekleri ideal toplum oluşturulacaktır.

2.5. Bireysel ve Toplumsal Alanda Müminlerden Beklenen Adalet

Ferdi anlamda aşırılıklardan uzak ve itidal üzere bir hayatı öngören İslam, toplumsal anlamda da aynı şeyi gaye edinmektedir. Nitekim bir ayette peygamberi örnek alan İslam

Hız. peygambere dahi uyarı yapılmışken diğer insanlar için aynı uyarının olduğu evleviyetle mümkündür. Ayrintı için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/211-215.

⁴⁸ Kitapların gönderiliş gayesinin adaleti sağlamak olduğu ile ilgili benzer ayetler için bk. eş-Şûrâ 42/17; el-Hadîd 57/25.

⁴⁹ eş-Şûrâ 42/15.

⁵⁰ Bu ayetin, öncesindeki 12. ayet ile irtibatı dikkate alındığında “asli hali ile Haniflik inancı” da diyebileceğimiz “ilahi tabii hukuk” ifadesi ile kastettiğimiz şey, öteden beri bütün peygamberlere öğretilen ve Rûm süresi 30. ayette ifade edilen insanların fitratlarında var olup asla değişmeyen dindir. bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/216; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 27/589.

⁵¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîrü't-Taberî)*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 20/486.

toplumu tüm insanlara örnek olarak gösterilirken onların aşırılıklardan uzak dengeli hallerine “vasat ümmet” oluşlarına dikkat çekilmektedir.⁵² Başka bir ayette ise “hakka götüren ve onun ışığında âdil davranan bir ümmetten” bahsedilmektedir ki burada “hak” ve “adalet” kavramlarının, İslâm ümmetinin temel değerleri ve kurucu unsurları olarak gösterilmesi son derece dikkat çekicidir.⁵³

Dost-düşman herkese karşı adil olunması gerektiğini emreden Allah (c.c), bir ayette doğrudan müminlere hitap ederek karşıdaki insanın sosyal farklılıklarına bakmadan ona adil davranılması gerektiğini ihtar etmektedir. “Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine de olsa adaletten asla ayrılmayan, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır.”⁵⁴ Ayette önce “kavvamin” mübalağa sıfatı kullanılarak herkesin adalete titizlikle riayet etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Sonra da insanların genellikle doğruluktan sapmalarına sebep olan etkenler birkaç grupta toplanmıştır ki bunlar; maddi menfaat, manevi eğilim, değerler ve kişisel arzulara uymak.⁵⁵ Dolayısıyla karar verecek veya karara etki edecek kişilerin adil davranabilmeleri için taraflardan hiç birisinden şahsi menfaat gözetmeden, akrabalık/yakınlık ve düşmanlık gibi hissi durumların etkisinde kalmadan, tarafların sosyal, ekonomik vb. farklılıklarını dikkate almadan hakkaniyete göre karar vermeleri gerekir. Adalet ancak hakka uymak, hakkı sahibine teslim etmekle sağlanır.⁵⁶ Aksi halde kişisel arzulara yenik düşerek hakkaniyete ve adalete uygun davranılmamış olur.⁵⁷ Burada karar verecek hâkimlerin ve karara etki edecek kişilerin bildikleri hakikatin dışında davranmaları veya sorumluluk alanındaki bu dava ile ilgilenmemeleri de hakkın kaybolmasına sebep olacağı için bu da sorumluluğu gerektirir.⁵⁸

Kur'an'da adalet müminlere her yerde, her zaman, dost-düşman herkese karşı ve özel ve resmi bütün durumlarda yerine getirmeleri gereken bir sorumluluk olarak ortaya konmuştur. Çünkü adalet sosyal hayatın en önemli denge unsuru ve hukuk düzeninin teminatıdır.⁵⁹ İnsanların farklı cins ve ırklarda -dolayısıyla kültürlerde- yaratıldığını ifade eden bir ayette, insanlara ideal bir hedef olarak gösterilen “takva” erdemi; en üst düzeyde sorumluluk bilincini kuşanarak her türlü haksızlıktan sakınma hali ve Allah katında en üstün değer ölçüsüdür.⁶⁰ Bu üstün erdemi elde edebilmek, kin duyulan bir topluluğa dahi adil davran-

⁵² el-Bakara 2/143. Buradaki “vasat” kelimesinin “adil” manasına geldiğine dair bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 4/84.

⁵³ el-A'râf 7/181. Bu surenin 159. Ayetinde Hz. Musa'nın kavmi için kullanılan bu özellikler burada ümmet-i Muhammed için kullanılmıştır. bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 15/417.

⁵⁴ en-Nisâ 4/135.

⁵⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/159.

⁵⁶ el-A'râf 7/159, 181.

⁵⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/240-242.

⁵⁸ Taberî, *Tefsîrü't-Taberî*, 7/584-594.

⁵⁹ el-Mâide 5/42; en-Nahl 16/90; el-Mümtehine 60/7-8.

⁶⁰ el-Hucurât 49/13.

mak ve akrabalar hakkında da olsa adil söz söylemekle mümkündür. “Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvâya daha uygundur...”⁶¹ “... Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. ... Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun. ...”⁶² Bu ayetin ifadesine göre birisi hakkında karar vermek de dâhil her türlü sözlü ilişkilerde adaletli olmak gerekir. Fakat insanların yakınlarına duydukları sevgi ve merhamet gibi sebeplerle adaletten saparak karşıdakine haksızlık yapmaları genellikle karşılaşılan insani zaafardan olduğu için ayette özellikle “yakinlarınız bile olsa” kaydıyla bu hususta uyarıda bulunulmuştur.⁶³

Kur’an’ın ortaya koymuş olduğu anlayışa göre ideal ve mükemmel nizam anlamında kâinatın her alanında var olan adalet, hem her bir insanın ahlaki kişiliğinde hem de insanların birbirleriyle olan münasebetlerinde bulunması zorunlu olan bir ilkedir. Zira sosyal hayat, zorunlu olarak fertler arasında karşılıklı ilişkiler kurulmasıyla gerçekleşir ve devam eder. Bu ilişkilerin, hem Allah’ın iradesine/ilahi hukuka hem de insanların maslahatına uygun olarak sürdürülebilmesi için adalet sigorta vazifesi taşır. Özetle adalet, yalnız ahlaki bir erdem değil, aynı zamanda gerek tabii gerekse pozitif hukukun da en temel ilkesidir. Çünkü sosyal hayatta her zaman insanlar, ahlaki bir erdem olan adalete riayet etmeyebilirler. Bu durumda adalet, yaptırımını olan pozitif hukukun ortaya koyduğu vasıtalarla sağlanır. Bunun da yolu yargı sistemine müracaat ederek hakkın talep edilmesidir.

İslam hukukunda da insanların bir takım vazifeleri olduğu gibi hakları da vardır. İnsanlar haklarının ihlal edilmesi durumunda mahkemeye müracaat ederek bu haklarını talep ederler. Bu durumda hukuk, adaleti sağlamak için adil bir yargılama ile hakları ihlal edilen kimselerin haklarını kendilerine verir.

3. İslam Muhakeme Hukukunda Adil Yargılama

Buraya kadar anlattığımızdan anlaşıldığına göre Kur’an’ın öngördüğü adalet, hem ahlaki erdem olarak hukukun nihai amacını hem de bunun somutlaşmış hali olan pozitif hukukun buna uygun uyarlanmasını ve uygulanmasını ifade eder. Buna göre adalet; hukukun toplumun güven, eşitlik, haklılık ve düzen içerisinde oluşumunu sağlayacak şekilde uyarlanması ve uygulanması demektir. Bu da ancak öncelikle mevcut pozitif hukukun, haklarla sorumlulukları dengeleyecek sözleşmeler ve kanunlar şeklinde düzenlenmesi sonra da bunların hakkaniyete uygun bir şekilde uygulanması ile olacaktır. Diğer bir ifade ile hukukun nihai amacı olan adalet, öncelikle hukukun formüle edilmesinde (anayasa, kanun vb. mevzuat metinlerinde) kendini göstermelidir. Fakat bu da yeterli değil asıl, somut olayda verilecek olan hükmün, bu yüce ideye uygun olması gerekir. Bu ise ancak karar verecek olan hâkimin, öncelikle hukuki mevzuatı doğru okuması ve yorumlaması sonra da somut olayı ve hakkında hüküm verilecek şahsın bütün özelliklerini dikkate alarak adil bir sonuca

⁶¹ el-Mâide 5/8.

⁶² el-En’âm 6/152,153.

⁶³ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 2/488-489.

ulaşmak gayesi ile hakkaniyetle hareket etmesi ile mümkün olur.⁶⁴

Adil yargılama için sadece hukuk kurallarının adalet ilkesine uygun olarak hazırlanması yeterli olmaz. Zira insanların sosyal ilişkilerini düzenleyen hukuk kuralı ayrıntıya girmez. Hukuk kuralı, belli bir olaya değil, düzenleme konusunu oluşturan ve aynı özelliği gösteren tüm olaylara uygulanabilen bir niteliğe sahiptir. Ayrıca hukuk kurallarının soyutluğu gereği olayların tek tek özellikleri dikkate alınmaz, benzer durumlar göz önünde bulundurulur genel nitelikte bir düzenlemeye gidilir. Bu noktada bazı şartların ve çözümlerin önceden kesinlikle belirlenmemesinin doğuracağı sakıncaları giderebilmek için hukuk kurallarının esnek olduğu veya eksik bıraktığı durumlarda etkisini gösteren ve somut olayın özelliklerine uygun hakkaniyetli kararlar verilmesini emreden adalet ilkesidir. Amaç, soyut kuralın somut olaya uygulanması sırasında ortaya çıkabilecek haksızlığı gidermektir ki işte adaletin tesisi/ adil yargılama tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bunun gerçekleşmesi için de aşağıda ayrıntılı olarak anlatacağımız etkenlerin her biri önem arz etmektedir.

3.1. Kuralları Uygulamanın Etkisi

Adil bir yargılamanın olabilmesi için öncelikle uygulanacak olan hukuk kurallarının adalet mefhumuna uygun bir şekilde düzenlenmesi gerekir. İslam hukukunun temel kaynaklarındaki hükümlerin bu minval üzere olduğunda şüphe yoktur. Ancak şu da iyi bilinmektedir ki en ideal ve en mükemmel şekilde de olsa sadece kanun yapmak yeterli değildir. Önemli olan doğru yapılan o kanunların herkese karşı ve her hâlükârda doğru bir şekilde uygulanmasıdır. Hukukun somut hali olan kanunlar muntazam bir şekilde uygulanırsa hukuku ihlal etme niyeti taşıyan kimseler buna cüret edemezler. Böylece o toplumda insanlarda güven duygusu oluşur ve kendilerini huzurlu hissederler ki işte adaletin sağlamak istediği sonuç da budur. İslam hukukunda hükümlerin doğru bir şekilde uygulanmasına daima büyük önem verilmiştir. Bunu, Hz. Peygamber döneminden itibaren İslam hukukunun uygulandığı bütün dönemlerde görmek mümkündür.

İslam hukukunun ikinci kaynağı olan Hz. Peygamberin sünneti, bir taraftan Kur'an teşri'ini tebliğ ederken diğer taraftan da yeni ve açıklayıcı hükümler koyuyordu.⁶⁵ İslam devletinde Hz. Peygamberin fonksiyonu yasama, yürütme ve yargının başıdır. Dolayısıyla o, İslam hukukunun oluşturulmasında, tatbikinde ve anlaşmazlıklar anında son karar merciidir.⁶⁶ Kur'an'ın ilkesel olarak ortaya koymuş olduğu adalet prensibinin bütün sahalarda tatbikinin nasıl olacağını Hz. Peygamber kavli, fiilî ve takrîrî sünneti ile açıklamıştır.⁶⁷ Onun

⁶⁴ Hayreddin Karaman, "Adalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/343-344.

⁶⁵ Âl-i İmrân 3/50, el-Arâf 7/157, et-Tevbe 9/29. Ayrıca dinin/hukukun oluşumunda Sünnet'in kaynak değeri için bk. Abdülkerîm Zeydân, *el-Medhal li-dirâseti'ş-şerî'ati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 160-164; Hüseyin Karayaka, *İslam Borçlar Hukukunda Akit Hürriyeti* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 72-74.

⁶⁶ en-Nisâ 4/59, 65, 105; el-Mâide 5/48-49; el-Ahzâb 33/36.

⁶⁷ Hz. Peygamberin adaletle ilgili birçok hadisi olmakla birlikte birkaç tanesinin kaynağına işaret etmiş olacağız. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî* (Bulak: Sultaniyye Matbaatu'l-Kübra el-Emiriyye, 1311), "Hibe", 10 (No. 2586-2587); "Ezan", 36 (No. 660); "Savm", 50 (No. 1968); Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-

bu uygulamaları ile, ortaya konan ilkeler ve yasalar sadece zihinlerde, gönüllerde ve kitaplarda kalmıyor hayatın içine giriyor ve insanlara dokunuyor.⁶⁸ Böylece yüce bir erdem olarak ahlaki anlamda elde edilen adalet toplumda hayat buluyor ve topluma hayat veriyor.

3.1.1. Hz. Peygamberin Uygulama Örnekleri

Hz. Peygamberin en bariz özelliği merhamet peygamberi⁶⁹ olmasına rağmen o, dinin emir ve yasaklarının uygulanmasında asla taviz vermemiş ve hakkaniyete aykırı davranışlara müsamaha göstermemiştir. Tabii yasama aşamasında zaten insanın gücünün yeteceği kadar kolay olan dinin emir ve yasaklarının⁷⁰ uygulanmasında daima kolaylaştırma ilkesi gözetilmiştir.⁷¹ Fakat hukukun ihlal edilmesi ile insanların haklarını yok edecek bir davranış asla karşılıksız kalmamıştır. Şimdi konuyla alakalı birkaç örneği zikretmekle yetineceğiz.

Kureyş kabilesinden Fâtıma binti el-Esved hırsızlık yapınca insanlar onu Hz. Peygambere şikâyet ettiler. Hz. Peygamber olayı dinledi ve kadının cezalandırılmasına hükmetti. Kadının yakınları bu cezanın uygulanmaması için Hz. Peygamberin çok sevdiği Üsâme'yi ona aracı olarak gönderdiler. Bu durum karşısında Resulüllah oldukça kesin ve sert bir şekilde Mâide suresinin 38. ayetine atıfta bulunarak; “Bizzat Allah tarafından tespit edilmiş bir cezanın affını mı istiyorsun!” diye uyarıda bulunmuş. Sonra da şu uyarıyı yapmıştır; “Sizden önceki insanlar şu yüzden helak oldular: Onların ileri gelenlerinden biri hırsızlık yaptığında onu bırakırlar, güçsüz biri çaldığında ise onu cezalandırırlardı. Allah'a yemin olsun ki eğer Muhammed'in kızı Fâtıma hırsızlık yapsaydı, onun elini de keserdim.”⁷² Hz. Peygamber bu kararlı duruşu ve uyarısıyla hiçbir sosyal farklılığın hukuk önünde ayrıcalık sağlamayacağını ve adalete asla engel olamayacağını net bir şekilde vurgulamıştır.

Hz. Peygamberin adalet anlayışının çarpıcı örneklerinden biri de şudur. Öteden beri milletlerarası hukuki ilişkilerde elçilerin dokunulmazlığı herkesin riayet ettiği bir uygulamadır. Hz. Peygamberin mektubunu Bizans İmparatorluğuna bağlı Busra valisine götürmekte olan elçi Haris b. Umeyr, Gassânî Arapları'nın reislerinden Şürahbil b. Amr tarafından şehit edilmiş ve böylece milletlerarası hukuki bir teamül çiğnenmişti. Bu durum Hz.

Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Dâru İhyai'l-Kutbi'l-Arabiyye, 1374), “İmare”, 18, 43; “Zekât”, 148; Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Büyü”, 85; “Nikâh”, 37-38. Adaletle ilgili hadislerin ayrıntısı için ayrıca bk. Arent Jean Wensinck, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-âhadisi'n-nebevî* (İstanbul: Dâru'd-Davet, 1988), “adl”, 4/151-155; “ksd”, 5/377-378.

⁶⁸ İslam hukukunun iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet, hüküm koyarken bugünkü anlamda bir “kanun formatında” olmamakla birlikte emir-nehiy ve izin şeklinde ifade etmiş oldukları hükümler birer yasama faaliyeti.

⁶⁹ Âl-i İmrân 3/159; et-Tevbe 9/128; el-Enbiyâ 21/107.

⁷⁰ el-Bakara 2/286; et-Talâk 65/7.

⁷¹ Talat Sakallı, “Hz. Peygamber ve Dini Hoşgörüsü”, *Diyanet İlmî Dergi* (Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) Özel Sayı 2003), 407-410.

⁷² Buhârî, “Enbiya”, 51 (No. 3475).

Peygamberi Mûte savaşı kararını almaya sevk etmiştir.⁷³ Hz. Peygamberin bu uygulamasında dikkat çeken husus, uluslararası ilişkiler bağlamında hukukun ve adaletin çiğnenmesi durumunda karşıdaki devletin gücünün ne olduğuna bakmaksızın gerekirse savaşı dahi göze alabilmek ve bu kararlılığı gösterebilmektir.⁷⁴ Zira asıl olan, güçlünün her ne yaparsa haklı olduğu değil, hakkın her hâlükârda korunması ve adaletin can pahasına da olsa savunulmasıdır.

3.1.2. Sahabenin Uygulama Örnekleri

Hz. Peygamberin adaletin tesisi için göstermiş olduğu bu uygulamaları kendisinden sonra halifeleri de kendi dönemlerinde aynen uygulamışlardır. Özellikle Hz. Ömer'in en bariz özelliği adaleti tesis etmesidir. Bu sebeple O'nun devri, İslam adaletinin dillere destan olan bir devir olmuştur.⁷⁵ Bu manada kadı Ebû Musa el-Eşari'ye yazdığı mektup pek meşhurdur. Adaletle hükmetmenin kesin farz ve uyulması gereken sünnet/yol olduğunun ve İslam'daki hâkimliğin esaslarının belirtildiği o mektubun bir kısmı şöyledir. "Sana sunulan delilleri iyi anla. Şunu bil ki, yerine getirilmeyen bir haktan söz etmek boşunadır. Oturduğunda, gülüşünde, konuşmada ve icraatında herkese aynı şekilde davran. Böyle yap ki, hiçbir nüfuzlu şahıs senin taraf tutacağına vehmine kapılmasın ve hiç bir zayıf senin adalettinden ümidini kesmesin. Yanlış karar verdiğini anladığında ondan dönmene hiçbir şey engel olmasın. Çünkü hak, kadimdir/asıldır."⁷⁶ Böylece o, hâkimin tarafların; renk, ırk, zengin-fakir, güçlü-güçsüz ayrımı gözetmeden herkese eşit davranmasının gerekli olduğunu beyan etmektedir.

Kur'an'ın ilkesel olarak ortaya koyup Hz. Peygamber ve halifelerinin uygulamaları ile netleşen adalet mefhumunun, en bariz göstergelerinden biri yargılama anındaki adil yargılama halidir. Zira Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin bu husustaki genel ve mutlak emir ve tavsiyelerinin bütün sosyal ilişkilere olmakla birlikte özellikle adil yargılamaya şamil olduğu muhakkaktır.

3.1.3. Sonraki Dönem Uygulama Pratik ve Prensipleri

Soyut olan adalet idesinin somut olaya uygulanma alanı olan muhakeme anında verilecek kararın adalete uygunluğunu net bir şekilde ortaya koyabilmemiz için onun bilgi kaynakları olan fıkıh kitaplarına ve uygulama örnekleri için mahkeme kayıtları olan şer'iyeye sicillerine bakmamız gerekir. İslam muhakeme hukukuna ana hatları ile baktığımızda için

⁷³ Hüseyin Algül, "Mûte Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/385.

⁷⁴ 629 yılında gerçekleşen Mûte savaşının ayrıntısı ve tarafların güç dengesine baktığımızda Hz. Peygamberin adaleti gerçekleştirme adına ne kadar büyük bir kararlılık gösterdiğini daha iyi anlarız. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *Sîretü İbn Hişam (es-Sîretü'n-Nebeviyye)*, thk. Mustafa es-Saka (Mısır: Şeriketü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955), 2/373-381; Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehmî el-Eslemî Ebû Abdullah el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî* (Beyrut: Dâru'l-E'lemi, 1989), 2/755-769.

⁷⁵ Şakir Berki, "İslam Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilatı", *İslam Medeniyeti* 2/21 (1969), 5.

⁷⁶ Ebü'l-Hasen Alî bin Muhammed el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 121-122; Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *el-Mebsûf* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 16/60.

teorik kısmı, hukukun ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnetten hareketle fıkıh kitaplarında ortaya konmuştur.⁷⁷ Burada ortaya konan temel ilkelere uyularak da işin uygulaması mahkemelerde gerçekleşmiştir.

Adil yargılamaya etki açısından uygulama sisteminin içerisindeki temel unsurların başında hâkim, savcı ve avukat gelir. Bunlarda aranan şartlara baktığımızda bütün bunların temelinde adaleti gerçekleştirme özelliğinin arandığı net bir şekilde görülmektedir.⁷⁸ İkinci derecede yer alan muhakemenin tarafları olan davacı ve davalı gelmektedir.⁷⁹ Adil yargılamanın olabilmesi için bu temel unsurlardan sonra dava süreci ve adabı önem arz eder ki İslam muhakeme usulünde bu meyanda belirlenen kriterlerin, adaletin tam tespitine yönelik olduğu gayet açıktır. Bu noktada ispat vasıtalarının neler olduğu ve nasıl değerlendirilmeleri gerektiği de ayrıca önem arz etmektedir.⁸⁰

Muhakeme anında sağlanacak olan adalet, bir anlaşmazlığı hukuk kaynaklarındaki ana esasları dikkate alarak hukukun sabit kurallarına göre davacı veya davalı lehine çözmektir.⁸¹ Bu durum, karar verecek şahıslar/hâkimler ve karara etki edecek savcı, avukat ve şahitler açısından hukuki ve ahlaki bir sorumluluk iken, kararın muhatapları olan davacı ve davalı açısından ise talep edilen bir haktır.⁸²

Muhakemenin tarafları açısından bir hak olan adil yargılanma, insan haklarının temelini oluşturur. Çünkü adil yargılanma sadece bir hak olmaktan ziyade bunun ihlal edilmesi halinde diğer tüm hakların da zayi olması gibi bir riski beraberinde getirir. Çünkü insan, haklarından birinin ihlal edilmesi durumunda müracaat edeceği bir mekanizma olmalıdır ki o da yargıdır. Yargı kurumu, kendisine gelen uyuşmazlıkları adil yargılama ile neticelendirirse toplumda adalet ve güven tesis edilmiş olur. Aksi halde sadece adil yargılanma hakkı ihlal edilmiş olmaz aynı zamanda diğer tüm haklar da riske girer.⁸³

Günümüz hukuk sistemlerinde de yerini almış olan adil yargılanma hakkı, temelini hak arama özgürlüğünden alır ve vazgeçilmez bir haktır.⁸⁴ Adil yargıla/n/ma, şahıslar için bir

⁷⁷ Muhakeme hukukunun temel konularını müstakil olarak ele alan edebü'l-kâfî türünün eserleri için bk. Salim Ögüt, "Edebü'l-Kâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/408-410.

⁷⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Matbaa-i Ebû'z-Ziya, 1330), 4/665-670.

⁷⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 17/28-29; Ebû Bekir Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî el-Kâsânî, *Bedâ'î'u's-şanâ'î' fi tertibi's-şerâ'î'* (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 6/222.

⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Fahreddin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı* (Ankara: DİB Yayınları, 1999), 99, 187-217; Sabri Erturhan, *Temel Fıkıh Bilgileri* (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 2017), 227-265.

⁸¹ Berki, "İslam Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilatı", 6.

⁸² Kayaoğlu, "İslamda Adalet Mefhumu", 204.

⁸³ Nasi Aslan, "Kur'an ve Sünnete Göre Sanık ve Mahkûm Hakları", *Kur'an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları Tartışmalı İlmî Toplantı*, ed. Muhsin Demirci (İstanbul: Ensar Neşriyat 2014), 532.

⁸⁴ Anayasa'nın hak arama hürriyetini düzenleyen 36. Maddesinde şöyle denmektedir: "Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir.", T.C. Anayasa, md. 36; İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin 6. maddesinin 1. fıkrası, adil yargılanma hakkını şu şekilde düzenlemiştir. "Her şahıs gerek medeni hak ve vecibeleriyle ilgili

hak, devlet için bir görevdir dedik. Zira yukarıda Hz. Peygamberin devlet içindeki fonksiyonunu ifade bağlamında söylediğimiz özellikler, aslında devlet başkanının şahsında devletin fonksiyonlarıdır. Buna göre İslam'da devletin fonksiyonlarının en başında yasama ve yürütme ile birlikte yargı fonksiyonu gelmektedir. Devlet, toplumda meydana gelecek her türlü hak ihlalini yargı mekanizması ile engelleyerek adaleti sağlamış olacaktır. Bunu da adil yargılama ile temin edecektir. Hukuk devletinin temel özelliklerinden ve adaletin en önemli koruyucularından biri olan adil yargılama, hukuk devleti ilkesinin bir gereği olarak devletin adaleti tesis etme görevinin özü ve son noktasıdır.⁸⁵ Şüphesiz bunun uygulanması da ancak yargı görevlileri eli ile olacaktır. Bunların başında ise hâkim gelir.

3.2. Hâkimin Etkisi

İslam muhakeme hukukunun temel unsurlarının başında gelen hâkimde aranan şartlara baktığımızda “adil yargılamanın” olabilmesi için ne derecede sıkı önlemler alındığını görmekteyiz. Bu önlemlerden bir kısmı bir kişinin hâkim olabilmesi için ön şart olarak kabul edilmiş diğer bir kısmı ise hâkimin görevde iken dikkat etmesi gereken hususlar olarak ortaya konmuştur.⁸⁶ Mecelle'nin tanımına göre hâkim; hakîm, fehîm, müstakîm, emîn, mekîn ve metîn olmalıdır.⁸⁷ Bu kavramlarının her birinin açıklamasına baktığımızda son tahlilde hepsinin bulunduğu ortak noktada hâkim; akıllı, adaletli, zeki, doğru sözlü olan, hilekâr ve inatçı olmayan, rüşvet ve hediye almayan, zulüm ve hıyanetten uzak olan güvenilir kimse demektir.⁸⁸ Hâkim olarak atanacak kimselerde bu seçkin özelliklerin bulunmasına dikkat etmek bir vecibedir.⁸⁹ Öyle ki İslam hukukçularının çoğunluğuna göre adalet vasfını kaybeden hâkimin hâkimlik yapması caiz değildir.⁹⁰ Çünkü hâkim, Osmanlı hukukçularından Damat Efendi ve Zeyle'ye göre yeryüzünde Allah'ın naibidirler. Dolayısıyla adil davranmaya mecburdurlar.⁹¹ Hanefilerin dışındaki fukahaya göre adalet hakimliğe atanmak için zorunlu şart olup adil olmayan fasık kimsenin bu göreve getirilmesi caiz değildir. Hanefiler ise işin ilmi boyutundan ziyade sosyal boyutunu dikkate alarak bu noktada daha esnek davranarak adaleti cevaz değil de kemal sıfatı olarak kabul edip fasık kimsenin de

nizalar gerek cezai sahada kendisine karşı serdedilen bir isnadın esası hakkında karar verecek olan, kanuni, müstakil ve tarafsız bir mahkeme tarafından davanın makul bir süre içinde hakkaniyete uygun ve aleni surette dinlenmesini istemek hakkını haizdir.” Sibel Inceoğlu, *Adil Yargılama Hakkı Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi-4* (Ankara: Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi, 2018), 4.

⁸⁵ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 21-24.

⁸⁶ Adnan Koşum, *İslam Hukuk Doktrininde Yargı Hataları Önleyici Tedbirler ve Hatalardan Doğan Sorumluluk* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2016), 31-52, 62-65.

⁸⁷ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, md. 1792

⁸⁸ Ali Haydar Efendi, *Düreru'l-hükkâm*, 4/665-670.

⁸⁹ Hâkimlerin özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.), 8/213-214; Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 99-107; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ahmed et-Taberî İbnü'l-Kâs, *Edebü'l-kâdî*, thk. Hüseyin Halef Ceburi (Taif: Mektebetü's-Siddik, 1989), 1/98; Ebû İshak Şihabüddin İbrâhim b. Abdullah b. Abdülmün'im b. Ali İbn Ebü'd-Dem, *Kitâbü Edebi'l-kazâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 33-45.

⁹⁰ Erturhan, *Temel Fıkıh Bilgileri*, 236.

⁹¹ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 24.

hakimliğe atanabileceğini kabul etmektedirler. Buna rağmen yine de hakimin göreve atandıktan sonra fiski gerektiren eylemlerini azil sebebi saymışlardır.⁹²

İslam muhakeme hukukunda titizlikle ortaya konmuş olan hâkimde olması gereken bu özelliklere rağmen hâkim de neticede bir insandır ve hislerine kapılarak hata yapma ihtimali vardır. İşte bu ihtimali dahi dikkate alan İslam hukukçuları hâkim; kendisinin, lehine şahitlik yapamayacağı şahısların ve hasımlarının davalarına bakamaz demişlerdir.⁹³ Bu durumda hâkim davaya bakmaktan çekilmezse taraflardan her biri hâkimi reddeder.⁹⁴

Tüm bu tedbirlere rağmen adil bir yargılamanın olabilmesi için ayrıca hâkimin dikkat etmesi gereken bazı hususlar daha vardır. Buna göre hâkim, halet-i ruhiyesini etkileyen ve isabetli karar vermesine mani olacak şekilde aşırı sevinçli, üzüntülü, kızgın, hasta, uykulu, yorgun vb. hallerde karar veremez. Yine kendisini zan altında bırakabilecek her türlü davranıştan, taraflardan biri ile yakın irtibat içerisinde olmak, hediye almak, ikram kabul etmek, alışveriş yapmak gibi menfaat ilişkisi doğuran hallerden uzak durmalıdır.⁹⁵ İslam muhakeme hukukunda adaletin tesisi için en önemli rolü oynayan hâkimle ilgili aranan tüm bu şartlar ve hâkimin riayet etmesi gereken bu hususlar göstermektedir ki bu noktada en ufak bir ayrıntı dahi dikkate alınmıştır.⁹⁶ Çünkü yargı kurumunun nihai hedefi adaleti gerçekleştirmektir. Bütün hukuk sistemlerinde olduğu gibi İslam hukukunda da bu sorumluluk en başta hâkimlere verilmiştir.⁹⁷

3.3. Yan Unsurların Etkisi

Yargı sistemi içerisinde hâkimin karar vermesine etki eden yan unsurlar da vardır. İslam muhakeme hukukunda adil bir yargılama için hâkimin kararına etki eden savcı, avukat, şahit, bilirkişi vb.lerinde de aynı şekilde benzer özelliklerin arandığını görmekteyiz.⁹⁸ Zira bugünkü yargı sistemi içerisinde kamu adına hareket eden savcılarının hazırladıkları iddianame ile avukatların müvekkilleri adına yaptıkları savunma ile ve şahitlerin şahitlikleri ile mahkemede verilecek karardaki etkilerinin bir hayli fazla olduğu bilinen bir gerçektir. Her ne kadar İslam hukuk tarihinde muhakeme sisteminde bugünkü gibi bir savcılık müessesesi olmasa bile bugün savcının yaptığı vazifeleri yapan devlet görevlileri veya resmi görevi olmayan şahıslar vardı. Bunlar kamu hukukunu ilgilendiren hususlarda kamu adına dava

⁹² Nasi Aslan, *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri* (Ankara: İlahiyat, 2005), 50-54.

⁹³ Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye*, 8/224-225; İbnü'l-Kâs, *Edebü'l-kâdı*, 1/130.

⁹⁴ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 121.

⁹⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 10/111; Ali Haydar Efendi, *Düreru'l-hükkâm*, 4/674-720; Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye*, 8/219-228; Erturhan, *Temel Fıkıh Bilgileri*, 245; Aslan, *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*, 41-67.

⁹⁶ Ebû Hafs Hüsâmüddîn Sadru's-şehîd Ömer b. Abdilazîz el-Buhârî, *Şerhu Edebi'l-kâdı*, ed. Muhyî Hilâl Serhân (Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd - Dâru'l-Arabiyye, 1977), 1/242-243, 340-344, 2/3-23; Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Şerhu Muhtaşari't-Taḥâvî*, tsh. Said Bekdaş (Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2010), 8/5-9.

⁹⁷ Meryem Cihangir, "İslam Hukuku Açısından Adil Yargılamayı Engelleyen Faktörler", *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 21/3 (2022), 1157.

⁹⁸ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 131-138, 195-208.

açma ve takip etme sorumluluğuna sahiptiler.⁹⁹ Bugün avukatların yaptıkları işleri ise İslam hukuk tarihinde tarafların vekillerinin yaptığı bilinmektedir.¹⁰⁰ Burada yine hâkimlik teminatının tarihte pratiğe yansımış bir şekli olan ve ilk dönemlerden itibaren muhakeme anında gözlemci heyet olarak hazır bulunan ilim ve tecrübe sahibi saygın ve vasıflı kişilerden oluşan “şühûdü'l-hâl” müessesesi de önem arz etmektedir. Toplumun her kesiminden kamuoyunu temsilen orada bulunan bu heyet bir taraftan muhakemenin aleniliğini ve şeffaflığını sağlarken diğer taraftan da hâkimi mahkeme dışı her türlü tehditten koruyarak yargı bağımsızlığını ve hakimin hissi karar vermesini önleyerek de tarafsızlığını sağlamış oluyorlardı.¹⁰¹ İspat vasıtalarından olan şahitlerin ve bilirkişilerin verecekleri bilgilerin, verilecek kararda etkilerinin bir hayli fazla olması nedeni ile bunların da adil kimselerden olması zorunludur.¹⁰² Hâkimin vereceği karara doğrudan ya da dolaylı olarak etki eden tüm bu şahıslarda aranan ortak özelliklerin hemen hemen hâkimde bulunması gereken özellikler olduğunu söyleyebiliriz. Bütün bu özelliklerin merkezinde adil olma şartının arandığını görmekteyiz. Çünkü mutlak olarak adaleti emreden ayet ve hadisler, adalet mekanizması içerisinde yer alan başta hâkim ve şahitler olmak üzere bütün görevlilere şamil olduğu gayet açıktır.

3.4. Davacı ve Davalının Etkisi

Kendileri açısından bir hak olan adil yargılanmanın olabilmesi için mahkemeye müracaat eden davacı ve davalının da sorumlulukları vardır. Çünkü kendi hukukunun korunmasını isteyen kişinin, başkasının hakkına riayet etmek sorumluluğu vardır. İslam muhakeme usulünde davacının mücerret iddiasıyla istediği şey hemen verilmez, ondan bu iddiasını ispatlaması istenirken iddia hakkında davalının da görüşü sorulur.¹⁰³ Yani davalının doğrudan veya vekili/avukatı aracılığı ile kendini savunma hakkı vardır. Çünkü İslam muhakeme hukukunda tek taraflı olarak karar verme yasaklanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi

⁹⁹ Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye*, 8/127; Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 4/388; *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* md. 1696 şerhi; Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 136-138; Erturhan, *Temel Fıkıh Bilgileri*, 243.

¹⁰⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 19/5; Kâsânî, *Bedâ'î'u ş-şanâ'i' fi tertibi ş-şerâ'i'*, 6/19-21. İslam hukukunda ücret karşılığında vekillik/avukatlık müessesesi kabul edilmekle birlikte haksız olan tarafın bu haksızlığının savunulması caiz görülmemiştir. Çünkü “hainlere taraf olma!” (en-Nisâ 4/105) ayeti bu tip bir savunmayı yasaklamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 135.

¹⁰¹ Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015), 35; Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi* (Konya: Atlas Akademi, 2021), 179; Nası Aslan, *İslam Yargılama Hukukunda “Şühûdü'l-Hal” Jüri* (Adana: Karahan Kitapevi, 2018), 101-121.

¹⁰² Serahsî, *el-Mebsût*, 16/113-116, 120-136; Kâsânî, *Bedâ'î'u ş-şanâ'i' fi tertibi ş-şerâ'i'*, 6/266-282; Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 195-201; Erturhan, *Temel Fıkıh Bilgileri*, 246-251, 258; Koşum, *İslam Hukuk Doktrininde Yargı Hataları*, 68-70.

¹⁰³ Serahsî, *el-Mebsût*, 28-30; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Şeriketü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Ahkâm”, 12 (No. 1340); Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*. thk. Hasan Abdü'l Mün'im Şelebi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), “Kitabu'l Kadâ”, 39 (no. 5946).

Yemen'e kadı olarak görevlendirdiğinde "iki taraf senin karşında yerlerini alınca birini olduğu gibi diğerini de dinlemeden sakın karar verme."¹⁰⁴ uyarısı ile bu temel ilkeyi ortaya koymaktadır.¹⁰⁵

Buna göre hakkının ihlal edildiğini iddia eden şahıs mahkemeye müracaat ederken bu iddiasını destekleyecek doğru delilleri olmalıdır. Şikayet edilen davalı da şikayet konusu iddianın ya doğruluğunu ikrar edecek ya da doğru olmadığını iddia edip kendini savunacaktır. Her hâlükârda hâkim bunların bu delil, ikrar ve savunmalarına göre bir karar verecektir.¹⁰⁶ Bu sebeple her iki taraf da insanın gözünü ve gönlünü karartan menfaat ve düşmanlık hırsından uzak bir şekilde hareket etmelidir. Zira İslam'da "zarar ve mukabele bi'z-zarar yoktur."¹⁰⁷ Davacının; yalancı şahit tutma, delilleri karartma, rüşvet verme, karşı tarafı tehdit etme ve haksız olduğu halde avukat tutup kendini haklı çıkartmak için çabalamaları gayri hukukidir. Davalı da aynı ilkedен hareketle eğer suçlu veya borçlu ise bunu itiraf etmeli, değilse hiçbir baskıya aldırmadan bunu reddetmelidir. Çünkü İslam hukukunda "berat-i zimmet asıldır."¹⁰⁸ Bir kimse için asıl olan, aksine bir delil olmadıkça suçsuz ve borçsuz olduğudur.¹⁰⁹ Bunun uygulamadaki karşılığı ceza hukukunda "kişinin suçsuzluğunun asıl olması", borçlar hukukunda da "kişinin borçsuzluğunun esas olmasıdır."¹¹⁰ Uygulamadaki bu temel hükmün, adil yargılama için ne derece önemli olduğu gayet açıktır. Masumiyet/suçsuzluk karinesine sahip olan davalıya İslam hukuku böyle bir güvence vermek suretiyle onu koruma altına almıştır.¹¹¹ Ayrıca suç ve cezanın şahsiliği ilkesi de bu noktada önem arz etmektedir.¹¹² Davalı, hakkındaki iddia konusunda kendinden eminse bu hukuki güvenceye dayanarak rahat bir şekilde kendini savunmalı ve harici hiçbir baskıya al-dırış etmemelidir.

Bu şekilde her iki taraf da hukuka güvenerek, hukuk ve ahlak dışı yollara tevessül etmeyip doğru bilgi ve belgeleri ortaya koymaları neticesinde hâkim de doğru bir karar verme imkânını elde etmiş olur ki böylece hak yerini bulmuş ve adalet tecelli etmiş olur. Zira hakim zahire bakarak hüküm vermekle mükelleftir. Bu noktada O'nun sorumluluğu bu usule uymaktır. Taraflar hakikate aykırı olarak beyanda bulunur ve bu minval üzere deliller ileri sürerlerse büyük bir sorumluluk üstlenmiş olurlar.¹¹³ Bu kimseler hadiste cehennem ateşi

¹⁰⁴ Tirmizî, "Ahkâm", 5 (No. 1331).

¹⁰⁵ Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 187-190.

¹⁰⁶ Buhârî, Ş "Şehadât", 27 (No. 2680); Serahsî, *el-Mebsût*, 16/86; Koşum, *İslam Hukuk Doktrininde Yargı Hataları*, 82-84.

¹⁰⁷ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, md. 19; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnâvud (Dâru'r-Risâle el-Alemyyye, 2009), "Ahkam" 17 (No. 2340); Ali Haydar Efendi, *Düreru'l-hükkâm*, 1/73.

¹⁰⁸ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, md. 8.

¹⁰⁹ Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye*, 1/257.

¹¹⁰ Ali Bardakoğlu, "Berâet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/471.

¹¹¹ Aslan, "Kur' an ve Sünnete Göre Sanık ve Mahkûm Hakları", 534-535.

¹¹² el-En'âm 6/164; el-İsrâ 17/15; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38.

¹¹³ Aslan, *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*, 85-87.

ile tehdit edilmektedirler.¹¹⁴

3.5. Yargılama Süreci ve Muhakeme Usulünün Etkisi

Nihayet adil yargılama için yargı sürecinin seyri ve yargı adabı son derece önem arz etmektedir. İslam muhakeme usulü gayet sade olup mahkemenin gereksiz yere uzamasına sebep olacak şeylerden olabildiğince uzaktır. Zira geciken adalet, adalet değildir hükmünce hâkimlerin davaları sebepsiz yere uzatmaları suçtur. Çünkü bu durum hem haklı olan tarafın tespiti ve hakkının verilmesinin gecikmesine hem de karşı tarafın cezalandırılmasının gecikmesine sebep olur. Bu da toplumun yargıya olan güvenini sarsar. Muhakemede asıl olan aleni olmaktır ve hâkim her yönü ile taraflara eşit davranmalıdır.¹¹⁵ Zira Hz. Peygamber bir hadislerinde bu kuralı şu şekilde ifade etmektedir; "Sizden biri halk arasında hüküm vermekle görevlendirildiğinde onlara tavriyla, işaretiyle ve oturuşuyla eşit davranmalıdır. Sesini taraflardan yalnız birine karşı yükseltmesin."¹¹⁶ Adil yargılama için olmazsa olmaz ilkelere biri olan yargıda tarafsızlık ilkesi böylece net bir şekilde ortaya konmaktadır. Tabii bu sadece hâkim için değil aynı şekilde yargıya etki eden yukarıda ifade ettiğimiz unsurlar için de önem arz etmektedir. Yine adil yargılama için çok önemli olan beraet-i zimmet karinesi bu noktada, yargılamaya ön yargılı başlamayı ve davalıya suçlu gibi davranmayı bertaraf eder. Bu sebeple hâkim, bu ilkeyi dikkate alarak bu açıdan da taraflar arasında eşit davranmalıdır. Vereceği kararla adaleti sağlayacak olan hâkim ve karara etki eden yan unsurlar yukarıda ifade ettiğimiz kararı olumsuz etkileyecek her türlü davranıştan uzak dururlar.

İslam muhakeme usulünde ceza ve hukuk davalarının usulleri genel olarak bir olmakla birlikte ceza hukukunda bazı suçlara bedeni cezaların verilmesi sebebi ile ispat şartları zorlaştırılmıştır. Bu anlayış gereği şüphe durumunda hadd, kısas ve ta'zir cezalarının düşeceği ve/ya erteleneceği hükmü benimsenmiştir.¹¹⁷ Bu noktada yine prensip olarak ceza gerektirmeyen delil, ceza gerektiren delile tercih edilir. Zira cezanın meşruiyeti asli beraet ilkesine aykırıdır. Aynı şekilde bu alanda ihtiyat esas olduğundan, sanığın lehine olan deliller tercih edilir.¹¹⁸ Aslında adil yargılama için son derece önemli olan tüm ispat vasıtalarında dikkat gösterilmekle birlikte ceza davalarındaki bu olağan üstü titizlik ayrı bir koruma kalbidir.¹¹⁹ Ayrıca günümüzde iz bilimi/kriminalistik, adli tıp, sorgu teknik ve taktikleri gibi hukuka yardımcı ilimlerde meydana gelen gelişmelerin suç ispatına sağladığı imkânlardan yararlanılması da vakıyı tespit ve adaleti tesis etme açısından İslâm ceza muhakeme usulünün ruhuna uygunluk arz etmektedir.¹²⁰ Bu yeni ispat vasıtaları klasik fıkıh kaynaklarında

¹¹⁴ Buhârî, "Şehadât", 27 (No. 2680).

¹¹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 16/60-61; Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 187-191; Erturhan, *Temel Fıkıh Bilgileri*, 244-245.

¹¹⁶ Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnâvud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), "Akziye ve'l Ahkam", 4466, 4467.

¹¹⁷ Tirmizî, "Hudûd", 2 (No. 1424); Erturhan, *Temel Fıkıh Bilgileri*, 260-261.

¹¹⁸ Şükrü Özen, "İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fikhiliği", *İslam Araştırmaları Dergisi* 6 (2001), 41.

¹¹⁹ Koşum, *İslam Hukuk Doktrininde Yargı Hataları*, 65-70.

¹²⁰ Sahip Beroje, *İslam Muhakemesi Hukuku Açısından İslam İspat Hukuku* (Ankara: Fecr, 2007), 297-327; bk. aynı eser,

yer almamakla birlikte bu kaynaklarda yer alan kanuni delil sistemindeki ispat vasıtalarına baktığımızda hepsinin nihai amacı hâkimin hükmüne mesnet teşkil edecek olan vakıayı tam tespit etmektir. Bu şekilde keyfiliğin önüne geçilmek istenmiştir. Fakat hâkime daha geniş delil toplama ve serbest kanaat fırsatı veren vicdani delil sistemi içerisindeki yeni ispat vasıtalarının kullanılması da aynı amacı gerçekleştirmeye matuf olduğundan bunlar arasında bir tezatlık değil bir birini tamamlayan bir durum sözkonusudur.

Kur'an ve Sünnetin ilkesel olarak belirlediği ve İslam muhakeme usulünde ayrıntılı bir şekilde ortaya konan bütün bu prensiplerin, hem genel manada adil bir düzen hem de adil yargılama için olduğu muhakkaktır.

Sonuç

İnsan her zaman yaşamış olduğu hayattan daha güvenli ve huzurlu ideal bir hayatın özlemine duymuş ve bunun ancak adil bir düzen ile mümkün olacağını düşünmüştür. İnsanın idealize etmiş olduğu bu düzenin merkezinde yatan adalet kavramının ne olduğunu, Kur'an'ın bu konudaki yaklaşımını ve bunun somut uygulama alanı olan muhakemedeki halini incelemiş olduğumuz bu çalışmamızda şu sonuçları elde ettik.

İnsanın arzulamış olduğu bu düzenin gerçekleşmesi amacına matuf, hem ilahi hem de diğer dinler ve hukuk sistemleri bir takım kurallar koymuşlardır. Bu kurallar toplumdaki her bir insanın haklarını koruduğu oranda adil kabul edilmiştir. Adil kabul edilen bu kuralları, her bir insan hem ahlaki anlamda özümseyip hem de bireysel ve toplumsal hayatında uygulaması gerekir ki arzu edilen hedefe varılabilsin.

Mülkün temeli ve İslam medeniyetinin temel taşı mesabesinde olan adalet, İslami ilimlerin değişik dallarında birbirine yakın anlamlarda kullanılmış ve hayatın her sahasını kapsayacak şekilde incelenmiştir.

Kur'an'ın ortaya koymuş olduğu hak ve adalet anlayışı; bütünüyle evrensel gerçekliği, varlıktaki maddi-manevi düzen ve dengeyi ve Allah'ın, insanlığın yaratılışından itibaren peygamberleri vasıtası ile sosyal ilişkiler bağlamında ortaya koymuş olduğu yasaları kapsamaktadır. Bu yasalar öylesine mutlak ki insanların kişisel arzularına göre değişmez; en ufak bir sapma göstermeden ilâhî irade nasıl belirlediyse öylece işler. Aksi halde göklerin, yerin ve canlı-cansız tüm varlıkların düzeni bozulur.

Kısaca Kur'an'da adalet, ahlaki erdem olmakla birlikte peygamberler başta olmak üzere bütün müminlerin her yerde, her zaman, dost-düşman herkese karşı ve bütün durumlarda yerine getirmeleri gereken bir sorumluluk olarak ortaya konmuştur.

Adaletin en somut uygulama sahası olan muhakeme anındaki adil yargılamanın sağlanabilmesi için Kur'an'ın ilkesel olarak belirlediği bu anlayış İslam muhakeme usulünde ayrıntılı bir şekilde işlenmiş ve uygulamada dikkat edilmesi gereken temel prensipler şeklinde ortaya konmuştur.

117-118,121-128; Suat Erdoğan, "İslâm Muhâkeme Hukukunda Delil Sistemleri Ve Hâkimin Takdir Yetkisi", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2017), 135-137.

Bu prensiplerin başında yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı gelir ki bu, hem hâkimin hiç bir etki altında kalmadan bağımsız karar vermesini sağlar hem de her hak sahibinin hakkını meşru zeminde aramasını temin eder. Şühûdü'l-hal heyetinin varlığı ve yargılamanın ahenliliği ilkesi tarafların hak ve hürriyetlerini korurken hakimin de adaletle hükmetmesine tesir eder ve böylece kamu vicdanını da tatmin eder. Beraet-i zimmet ve suçun şahsiliğinin İslam hukukunun temel prensiplerinden oluşu ile hem sanığa güçlü bir savunma hakkı sağlanmakta hem de suçla doğrudan alakası olmayan kişilerin rahatsız edilip hürriyetlerinin kısıtlanması engellenmektedir. Muhakemenin makul zamanda sonuçlandırılması ilkesi gereği hâkimin sebepsiz yere kararı geciktirmesi haklı olan tarafın mağduriyetine ve hakların ziyan olmasına sebep olacağı için caiz görülmemiştir. Hükümün zahiri delillere göre verilmesi ilkesi ile de ispat vasıtalarının objektif kıstaslara bağlanması hedeflenmiştir.

Adil yargılamanın sağlanabilmesi için İslam muhakeme usulünün belirlemiş olduğu bu ilkeler, başta hâkim olmak üzere karara etki eden herkesin adil davranmasını zorunlu kılmaktadır. Ayrıca adil yargılamaya olumsuz etki etmemeleri için davacı ve davalının da hakaniyetli, dürüst davranarak hakları olmayan bir şeyi elde etmeye kalkışmamaları ve bunun için hukuk ve ahlak dışı davranışlara tevessül etmemeleri emredilmektedir.

Sonuç itibari ile Kur'an'ın prensip olarak ortaya koyduğu ve İslam muhakeme hukukunun detaylandığı bu ilkelere hem davacı ve davalının hem de hâkim ve karara etki eden diğer yan unsurların uyması ile adil yargılama gerçekleşmiş olur.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-‘Qur’âni’l-Kerîm*. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2001.
- Aktaş, Sururi. “Asgari Adalet Kavramlaştırması Üzerine: Adaletin Asgari İlkeleri”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/1 (2021), 209-225. <https://doi.org/10.21492/inuhfd.863401>
- Algül, Hüseyin. “Mûte Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/385-387. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ali Haydar Efendi. *Düreru’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Ebü’z-Ziya, 1330.
- Aslan, Nasi. *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*. Ankara: İlahiyat, 2005.
- Aslan, Nasi. *İslam Yargılama Hukukunda “Şühûdü’l-Hal” Jürî*. Adana: Karahan Kitapevi, 2. Basım, 2018.
- Aslan, Nasi. “Kur’an ve Sünnete Göre Sanık ve Mahkûm Hakları”. *Kur’an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları Tartışmalı İlmî Toplantı*. ed. Muhsin Demirci. 531-557. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Atar, Fahreddin. *İslam Adliye Teşkilatı*. Ankara: DİB Yayınları, 1999.
- Avcı, Mustafa. *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Atlas Akademi, 10. Basım, 2021.
- Bardakoğlu, Ali. “Berâet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/470-471. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bayındır, Abdülaziz. *İslam Muhakeme Hukuku*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Berki, Şakir. “İslam Hukukunda Adalet Esasları ve Adalet Teşkilatı”. *İslam Medeniyeti* 2/21 (1969), 5-9.
- Beroje, Sahip. *İslam Muhakemesi Hukuku Açısından İslam İspat Hukuku*. Ankara: Fecr, 2007.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, ts.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *Şaḥîḥ-i Buḥârî*. 9 Cilt. Bulak: Sultaniyye Matbatu’l-Kübra el-Emiriyye, 1311.
- Cihangir, Meryem. “İslam Hukuku Açısından Adil Yargılamayı Engellenen Faktörler”. *Gaziantepe University Journal of Social Sciences* 21/3 (2022), 1143-1161. <https://doi.org/10.21547/jss.1058772>
- Cürçânî, Ebü’l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Ta’rifât*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-İlmiyye, 1983.
- Çağrı, Mustafa. “Adalet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/341-344. İstanbul: TDV

Yayınları, 1988.

- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb el-Arnâvud. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ensârî, Zekerîyya b. Muhammed b. Ahmed. *el-Hudûdü'l-enîka ve't-ta'rifâtü'd-da'îka*. thk. Mazin Mübarek. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1411.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlülüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.
- Erdoğan, Suat. "İslâm Muhâkeme Hukukunda Delil Sistemleri Ve Hâkimin Takdir Yetkisi". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2017), 132-144.
- Erturhan, Sabri. *Temel Fıkıh Bilgileri*. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 2017.
- Güriz, Adnan. *Hukuk Felsefesi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 8. Basım, 2009.
- Hatemi, Hüseyin. "İslam'da İnsan Hakkı ve Adalet Kavramları". *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Ebû'd-Dem, Ebû İshak Şihabüddin İbrâhim b. Abdullah b. Abdülmün'ım b. Ali. *Kitâbü Edebi'l-każâ'*. thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *Siret-i İbn Hişam (es-Sîretü'n-Nebeviyye)*. thk. Mustafa es-Saka. 2 Cilt. Mısır: Şeriketü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1955.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Şuayb el-Arnâvud. 5 Cilt. Dâru'r-Risâle el-Alemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbnü'l-Kas, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Ahmed et-Taberî. *Edebü'l-kađî*. thk. Hüseyin Halef Ceburi. 2 Cilt. Taif: Mektebetü's-Siddik, 1989.
- Inceoğlu, Sibel. *Adil Yargılanma Hakkı Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi -4*. Ankara: Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi, 2018.
- İsmail, Mohd Zaidi bin. "Adalet Ahlakı: Kur'an'ın Tasvirinden Gazali'nin Tefsirine". çev. İşıl Erverdi. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 20 (2011), 117-133.
- Karaman, Hayreddin. "Adalet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Karayaka, Hüseyin. *İslam Borçlar Hukukunda Akit Hürriyeti*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.

- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Hanefî. *Bedâ'î'u's-şanâ'î' fi tertîbî's-şerâ'î'*. 7 Cilt. Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye, ts.
- Kayaoğlu, İsmet. "İslamda Adalet Mefhumu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (1986), 201-206.
- Koşum, Adnan. *İslam Hukuk Doktrininde Yargı Hataları Önleyici Tedbirler ve Hatalardan Doğan Sorumluluk*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2016.
- Mâverdü, Ebü'l-Hasan Ali bin Muhammed. *el-Ahkâmü's-sultânîyye*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, ts.
- Mutarrizi, Ebü'l-Feth Burhaneddin Nasır b. Abdüsseyyid b. Ali. *el-Muğrib fi tertibi'l-mu'rib*. Dâru'l Kitâbi'l-Arabiyye, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdül-bâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru İhyai'l Kutbi'l Arabiyye, 1374.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-. *es-Sünen*. thk. Hasan Abdü'l Mün'im Şelebi. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Öğüt, Salim. "Edebü'l-Kâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/408-410. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Özen, Şükrü. "İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fikhiliği". *İslam Araştırmaları Dergisi* 6 (2001), 17-62.
- Râgıb el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *el-Müfredât fi jarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan Davudi. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin. *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l Arabî, 3. Basım, 1420H.
- Râzî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Şerhu Muhtaşari't-Taḥâvî*. tsh. Said Bekdaş. 8 Cilt. Dâru'l-Beşâiri'l İslâmiyye, 2010.
- Sadrü's-şehîd, Ebû Hafs Hüsâmüddîn Ömer b. Abdilazîz el-Buhârî. *Şerhu Edebi'l-kâdî*. thk. Muhyî Hilâl Serhân. 4 Cilt. Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd (1-3. cilt) - Dâru'l-Arabiyye (4. cilt), 1977.
- Sakallı, Talat. "Hz. Peygamber ve Dini Hoşgörü". *Diyanet İlmi Dergi* (Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) Özel Sayı 2003), 395-414.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993.
- Söğütlü, Özlem. *Roma Özel Hukuku*. Ankara: Seçkin, 2. Basım, 2021.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîrü't-Ṭaberî)*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Taylan, Necip. *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 5. Basım, 2006.

- Tehânevî, Muhammed A'îlâ b. Ali. *Keşşâfî ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. nşr. Ali Dahrûc - Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Mısır: Şeriketü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Vâkidi, Muhammed b. Ömer b. Vakıd es-Sehmî el-Eslemî Ebû Abdullah. *Kitâbü'l-Meğâzî*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-E'lemi, 3. Basım, 1989.
- Wensinck, Arent Jean. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadis'in-nebevî*. 8 Cilt. İstanbul: Dâru'd-Davet, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki javâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 3. Basım, 1407.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Medhal li-dirâseti's-şerî'ati'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.

The Concept of Justice in the Qur'an and Fair Trial According to Islamic Procedural Law

Extended Abstract

Throughout history, people have not been content with what is available about the life they have lived, they have always sought the ideal way of life and always questioned what should be. Because the negativities in life have always led people to this search. It is accepted that this desired life will only be possible by finding and applying the best rules that will regulate social relations. However, it is a fact that there is no consensus on what those “best rules” are. Because of that ideal system, which is also described as the purpose of law; There have been those who have argued that there are similar concepts such as “justice”, “providing security”, “happiness of the society”, “freedom” and “equality”. Religions and legal systems have brought certain regulations in order to realize this desired ideal life style and to ensure a fair order. However, due to the fact that everyone proposes various ways and methods with the influence of their own belief, temperament and culture, an agreement could not be reached on what this desired fair management method is and how it will be implemented.

The subject of justice has always kept its vitality in the field of legal philosophy and has been a pole star guiding people throughout history. In addition, an idealized notion of justice naturally brings with it more discussion. Because ideal values, as goals to be achieved, continue to be one of the most important discussion topics of political and legal philosophy. Justice, which is considered as the basis of property, is an indicator of the civilization level of states and nations. The conceptualization and definition of such a comprehensive, important and ideal notion is very difficult and varied, and how it should be applied is just as controversial.

Justice, which is important in all civilizations, has been studied by ancient philosophers as one of the important subjects of philosophy. According to Aristotle, the first philosopher who conceptualized justice, justice in a broad sense is “a virtue that gathers all virtues in itself, embraces them all, and should dominate all life. This virtue is to turn towards the right, to have the thought of fulfilling the right, to equalize and balance.” Later, Islamic philosophers also developed the concept of justice from the perspective of the Qur'an and Sunnah and made important contributions. Justice, which is a legal, philosophical, social, economic and moral concept, has been used with close meanings in different branches of Islamic sciences, including its dictionary meanings.

Although there are many expressions in the Qur'an that point to the concept of justice, which is the main purpose of Islamic law; It is expressed with the concepts of “adl”, “qist”, “haqq” and “trial balance”. Each of them has been used in many meanings such as “order, balance, equivalence, equality, share, ruling in accordance with the truth, following the right path, inclining towards taqwa, honesty, truth, duty to be done, measure to be obeyed and impartiality”. Each of these concepts, which express the concept of justice, emphasizes different aspects of justice. Expressing injustice, transgression and injustice, which we can call the opposite of the meanings they contain; “oppression, mu'tadi, wasteful, dalal” etc.

There are many uses for the same purpose with words like.

According to the understanding put forward by the Qur'an with different concepts, justice, which exists in all areas of the universe in the sense of ideal and perfect order, is a principle that must be present both in the moral personality of each person and in the relations of people with each other. Because social life necessarily takes place and continues with the establishment of mutual relations between individuals. Justice carries the duty of insurance so that these relations can be maintained in accordance with both Allah's will/divine law and people's interests. In summary, justice is not only a moral virtue, but also the most basic principle of both natural and positive law. Because in social life, people may not always obey justice, which is a moral virtue. In this case, justice is provided by means of positive law, which is sanctioned. The way to do this is to demand the right by applying to the judicial system.

Accordingly, justice means the adaptation and application of law in a way that will ensure the formation of society in trust, equality, righteousness and order. This will only be achieved by arranging the existing positive law in the form of contracts and laws that will balance rights and responsibilities, and then applying them in an equitable manner. In other words, justice, which is the ultimate goal of law, must first manifest itself in the formulation of law (constitution, law, etc. legislative texts). But this is not enough either, in fact, the verdict to be given in the concrete case must be in accordance with this lofty idea. This is possible only if the judge, who will decide, acts fairly with the aim of reaching a fair result. This is what we call a fair trial.

Judges, prosecutors, lawyers and witnesses are at the forefront of the basic elements for a fair trial. When we look at the conditions sought in these, it is clearly seen that the property of realizing justice is sought on the basis of all these. At second degree, the parties to the trial are the plaintiff and the defendant. When we look at the rights given to them and the responsibilities expected from them, it is clear that they are for the provision of justice. In order for a fair trial to take place, after these basic elements, the litigation process and manners are important. At this point, it is also important what the means of proof are and how they should be evaluated.

In this study, we aim to show what the concept of justice is in the Qur'an and how the fair trial procedure works in Islamic procedural law, which is the most concrete application area of justice.

Keywords

The Qur'an, Justice, Fair Order, Fair Trial, Islamic Procedural Law.